

EEN MODEL VOOR DE HERKOMST VAN HIELMERKEN OP KLEIPIJPEN II

door Jan van Oostveen

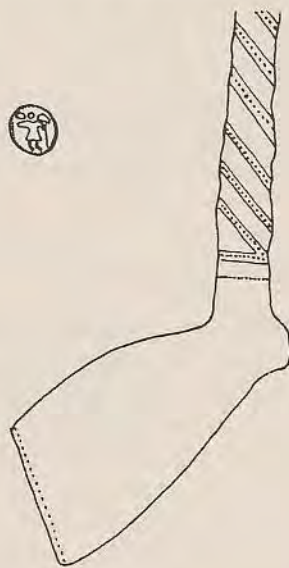
Bijbelse voorstellingen

Dat de bijbel in de 17e eeuw een veel gelezen boek was, mag bekend worden verondersteld. Daardoor was het voor de hand liggend, dat pijpmakers gebruik maakten van de populariteit van dit boek. Meerdere pijpmerken kunnen daarom ook in verband worden gebracht met de bijbel en het christelijk geloof.

Een belangrijke gebeurtenis in de bijbel is de annunciatie: de boodschap van de engel Gabriel aan Maria, dat zij zwanger zou worden en een zoon zou baren. De menswording van Christus is vanaf dit moment een feit (24). Meerdere hielmerken kunnen met deze annunciatie in verband worden gebracht. Allereerst *de engel* (25) Gabriel, die Maria de blijde boodschap brengt en wordt afgebeeld met een staf in de hand. Omdat de annunciatie in de lente plaatsvond - Kerstmis valt immers in de winter - is een relatie met een vaas met lelies onvermijdelijk. Deze lelies staan voor zuiverheid en reinheid van Maria en het merk *de lelie* kan dan ook met haar in verband worden gebracht. In de 16e eeuw verbasterde de relatie tussen de vaas en de lelies tot een vaas met bloemen. Ook dit merk *de bloempot* komen we op kleipijpen tegen.

Andere pijpmerken die in geringe relatie tot Maria stonden, waren *de goudsbloem* (26), voornamelijk in de middeleeuwen het zinnebeeld van Maria, en *de papegaai in ring*. Deze bonte tropische vogel werd met Maria in verband gebracht, omdat hij de regendruppels van zijn verenpak kon laten afglijden zonder nat te worden. Dit is een symbool voor maagdelijkheid en dus ook een symbool voor Maria. Daarnaast was de papegaai symbool van Eva, de moeder der mensen, omdat hij de engelengroet "Ave" kon uitspreken. Omkering van dit woord leidt tot de naam Eva, vandaar de relatie tussen de papegaai en Eva (27).

De annunciatie alleen is niet de

Afb. 16:

De engel (Gabriel), datering 18A.

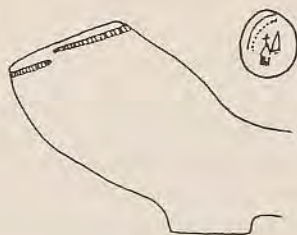
enige bijbelse relatie die er met het merk *de lelie* bestaat. De drie bloemen van de lelie verwijzen ook naar de belijdenis van het geloof in de Drieënige God(28).

Andere merken die met de Drie-eenheid in verband kunnen worden gebracht, zijn *het klaverblad* en *de harp*.

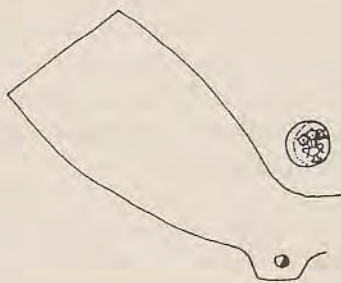
Het klaverblad vanwege het feit, dat de klaver bestaat uit drie bladeren en de harp vanwege het hout, de snaar en de vinger, die samen één toon voortbrengen. Geloof, hoop en liefde kan men met de drie goddelijke deugden in verband brengen. Hoe *het geloof* als hielmerk werd afgebeeld, is tot op heden niet duidelijk. Het zou mogelijk een kerkvormig gebouw kunnen zijn. *De hoop* kwam op twee manieren als hielmerk voor. Als eerste als een vrouw die steunt op een anker en die in de andere hand een duif vasthoudt. Daarnaast bestaat het hielmerk *het anker*. Hierbij zou rechtstreeks naar de brief van Paulus aan de Hebreëen 6:19 worden verwezen, waar wordt gesproken van de hoop als anker van de ziel. De liefde komt tot uitdrukking in het hielmerk *het hart*.

Niet alleen de goddelijke Drie-eenheid kon in de lelie, het klaverblad en de harp worden teruggevonden. De drie delen konden immers ook in verband worden gebracht met de geseling, de kruisiging en de verrijzenis van Christus zoals gebruikelijk was op de hostie-insignes uit Wilsnack(29).

Ook de verschillende onderdelen welke leiden tot de kruisiging van Christus zijn elk afzonderlijk afgebeeld als hielmerk. Het brood en de wijn die Jezus tijdens het laatste avondmaal met zijn leerlingen deelde, komen tot uitdrukking in het merk *de lampetkan*, *de pelikaan met jongen* en *de druiventros*. De lampetkan staat voor het attribuut waar het "bloed van Christus" uit werd gedronken en staat symbool voor de eucharistie, de verlossing van de mens, en het hart, dat ernaar verlangt te worden gevuld met de wijn

Afb. 17:
Mogelijk het geloof, datering 17b.

Afb. 18:
De bloempot, datering 18A.

van de ware wijnstok(30). De pelikaan met jongen staat ook symbool voor de eucharistie en het laatste avondmaal. De pelikaan opende immers zijn eigen borst om zijn jongen met zijn eigen bloed te voeden. Hij staat daarom symbool voor het offer van Christus aan het kruis en het vergieten van zijn bloed voor de verlossing van de mens(31).

Vervolgens werd Christus door een van zijn eigen leerlingen uit geleverd en verloochende Petrus Hem tot drie keer toe. Elke keer kraaide daarbij *de haan*, het symbool van waakzaamheid(32). Jezus werd veroordeeld tot het kruis en moest zijn eigen kruis dragen. Ook van deze gebeurtenis bestaat een symbolisch Gouds hielmerk, welke zijn herkomst heeft in het oude testament, namelijk *het offer van Abraham*. Abraham wilde immers zijn zoon Isaac offeren. Op het moment dat hij hem wilde doden, greep een engel zijn mes vast. De relatie met het nieuwe testament wordt gelegde door de zoon Isaac als Jezus, Abraham als God en het brandhout als kruis voor te stellen(33).

Christus werd op Golgotha aan het kruis genageld. De vier wonden in handen en voeten, alsmede de wonde in zijn zijde - de Romeinen wilden de zekerheid hebben van Jezus' dood - komen symbolisch tot uitdrukking in het Goudse hielmerk *het pentagram*. Na drie dagen stond Christus uit de dood op en dit komt tot uitdrukking in het hielmerk *het hert*, een diersoort dat elk jaar zijn gewei verwisselt en zodoende staat voor regeneratie. Ook het merk *Jonas in de wallevis* kan met de verrijzenis in verband worden gebracht. Jezus geeft namelijk aan de Farizeeërs als antwoord wanneer zij om een teken vragen (Matt. 12:4): "Een slechte en overspelige generatie vraagt om een teken; maar er zal hun geen teken gegeven worden dan het teken van de profeet Jonas. Zoals namelijk Jonas drie dagen en drie nachten verbleef in de buik van een zeemonster, zo zal de mensenzoon drie dagen en drie nachten verblijven in de schoot van de aarde(34)." Het verband tussen de profeet Jonas en de verrijzenis van Christus moge duidelijk zijn.

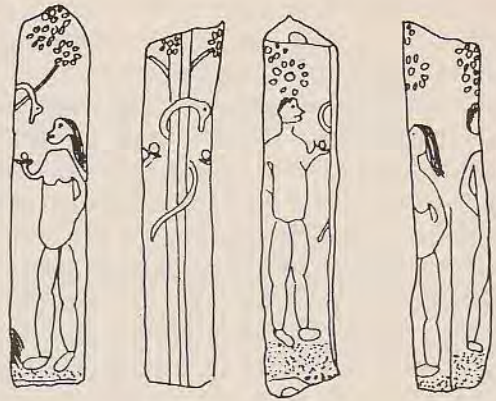
Het laatste Goudse hielmerk dat met de kruisiging in verband kan worden gebracht, is het merk *het lam* dat onmiskenbaar het "lam Gods" voorstelt. Het lam Gods draagt een kruisvaan als teken van overwinning, een verwijzing naar Joh. 1:29 waarin staat: "Zie het lam Gods, dat wegneemt de zonde der wereld", een uitspraak van Johannes de Doper, terwijl hij op Jezus wees, en hiermee kan gerefereerd worden aan het kruis, waaraan Jezus zich opofferde voor het heil van het mensdom.

Voornamelijk de Drieëenheid, de annunciatie, het laatste avondmaal en de verrijzenis van Christus zijn bekende verhalen geweest en waren daardoor populair om als hielmerk te gebruiken. Daarnaast zijn er bijbelse merken die op zichzelf staan.

Afb. 19: Het lam (Gods).

Opvallend is het ontbreken van de voorstelling van Adam en Eva in het paradijs, als hielmerk. Een Diemense bodemvondst toont aan, dat deze voorstelling wel als steeldecoratie voorkomt (Afb. 20). Twee hielmerken kunnen met Christus in verband worden gebracht. Dit zijn *de os*(35) en *de eenhoorn*. Deze laatste wordt met Jezus in verband gebracht, omdat de eenhoorn een wild en krachtig dier is, dat door niemand getemd kan worden (Job 39), maar slechts op de schoot van een heilige maagd wil rusten. Hierdoor werd de eenhoorn bij uitstek het symbool van de vleeswording van Christus(36).

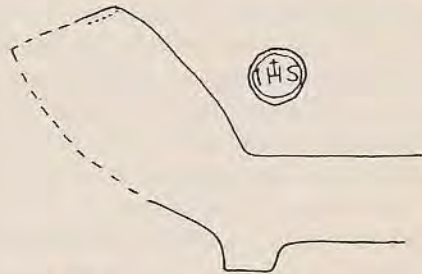

Afb. 20:
Adam en Eva, datering ca. 1630

Andere Goudse hielmerken die rechtstreeks met de bijbel in verband kunnen worden gebracht, zijn *Koning David* met hoofd en *Job op de mesthoop*. De bijbelse Job die alles verloor, staat voor geduld. Het merk van koning David met hoofd kan worden teruggevoerd op een passage uit het eerste boek van Samuel 18:6-7. Hier staat, dat toen David na de overwinning op de Filistijnen terugkeerde, alle vrouwen van Israël hem zingend, dansend en musicerend tegemoetkwamen. Zij prezen hem met de woorden: "Saul heeft zijn duizenden verslagen, maar David zijn tienduizenden". Het hoofd dat David in zijn handen houdt, is dat van Goliath. Deze episode wordt gezien als de voorafbeelding van Christus' intocht in Jeruzalem(37).

Als verbinding tussen hemel en aarde komen de hielmerken *de boom* en het *leer met de initialen PV* in aanmerking. Daarnaast is in Gouda en in Delft het merk *de wereld/rijksappel* gezet. Dit symboliseert Christus als heerser over de wereld.

Vergelijking met aardewerk leert, dat de vrij frequent voorkomende afkorting *IHS* (In Hoc Signo) in combinatie met een kruis tot op heden niet als hielmerk bekend was. Een fragmentarische pijp heeft hier inmiddels verandering in gebracht, zoals uit nevenstaande afbeelding blijkt.

Afb. 21:
IHS met kruis, datering 17B

Literaire invloeden

Dat de bijbel een populair boek in de 17e eeuw was, is in bovenstaande reeds aangehaald. Dat boeken van bijvoorbeeld Cats, Visscher en Vondel veel populairder waren, mag als minder bekend worden verondersteld. Het is echter niet verwonderlijk, dat pijpenmakers hun inspiratie van een nieuw merk putten uit deze werken. De gangbare literatuur was immers rijkelijk voorzien van prenten.

Voor de pijpenmakers zal ongetwijfeld hebben gegolden, dat de prent eenvoudig moest zijn en dat deze voorkwam in een veel gelezen boek. Vooral de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher uit 1614 bleek hier uitermate geschikt voor te zijn. De afbeeldingen in zijn boek gaan vergezeld van een motto en een begeleidende tekst.

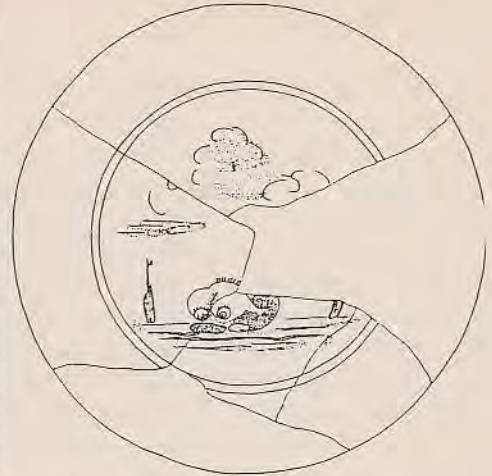
Een ander populair zinnebeeldboek is vervaardigd door Jacob Cats en betreft de *Sinne- en Minnebeelden*. Ook de vijftig prenten uit dit boek gaan vergezeld van een motto en een begeleidende tekst. De prenten welke Cats in zijn boek gebruikt, zijn echter te gedetailleerd en kwamen daarom niet voor een nieuw pijpmerk in aanmerking. Voor de beschildering van borden waren zij echter ideaal. Een Westnederlandse fayence-producent is hierop ingesprongen gezien de vondst van een bord in een Amstelveense beerput (**Afb. 24**).

Laten de werken van Cats en Vondel niet als voorbeeld voor nieuwe pijpmerken hebben gediend, de *Sinnepoppen* van Visscher waren het des te meer. Meerdere hielmerken zijn hier zeker aan ontleend. Tot op heden onduidelijke merken als *de stoof*,

Afb. 22: Merk de uil op de krik en de prent waaraan dit merk is ontleend.

Afb. 23: Hielmerk de stoof en de prent waaraan dit merk is ontleend.

Afb. 24: 1 Prent van Adriaan van de Venne. In: Jacob Cats Sinne- en Minnebeelden. 2 Westnederlands fayencebord met een kopie van de prent van Adriaan van de Venne. Datering 1650-1670.

de drie potjes en de uil op de krik zijn zeker aan dit boek ontleend.

De uil van afb. 7 op blz. 664 heeft mogelijk naast afweersymbool nog een tweede betekenis. Een bekend 17e-eeuws spreekwoord was namelijk "Wat baeter kaers of bril, als den uyl niet sien en wil". Dit werd verbeeld door een uil tussen twee kaarsen zoals afgebeeld door Jan Steen en een stilleven van Heeronymus Francken de Jonge uit 1604.

Ook Rollenhagen gebruikte deze afbeelding in zijn emblemenboek. Het verschil tussen het hielmerk en de afbeelding van Rollenhagen wordt gevormd door de twee kransen, die in de emblemata door twee kaarsen zijn vervangen. Het is daarom mogelijk, dat dit embleem model heeft gestaan voor het hielmerk (38). Gezien de populariteit van de zinnebeelden kunnen vele merken hierop worden teruggevoerd.

In tabel 2 wordt een overzicht gegeven van Goudse hielmerken die zeker

Afb. 25: Prent man bij de karn met bijbehorend merk

zinnebeeldig kunnen worden geïnterpreteerd.

In nevenstaand overzicht (tabel 2) is alleen gekeken naar de invloed van de literatuur in de 17e eeuw op hielmerken. Dat ook de middeleeuwse literatuur werd aangewend, blijkt uit het hielmerk *de vos op zijn gat* welke uiteraard het zinnebeeld van sluwheid is en dat ontleend is aan het verhaal Reynaard de Vos. Het merk *de man op de zwaan* zou in verband kunnen worden gebracht met de zwanenridder, dat in de volle middeleeuwen een populair verhaal was.

In de eerste helft van de 17e eeuw staan voornamelijk werken van Bredero, Cats, Vondel en Vlisscher in de belangstelling. Door het overlijden van bovenstaande personen werd hun plaats onder andere ingenomen door Jan Luyken (1649-1712). Vooral zijn boek "Het menselijke bedrijf" was zeer populair. Dit was een uitgelezen mogelijkheid voor de pijpenmakers om hier gebruik van te maken. In iedere stad hingen namelijk gevelstenen en uithangborden uit en deze konden gezien worden als reclame voor een bepaald pijpmerk. Daarnaast zullen ongetwijfeld ambachtslieden bij voorkeur hebben gerookt uit een pijp met hun ambacht als hielmerk. Een interessant punt om bij historisch-archeologische onderzoeken aandacht aan te besteden.

Vele beroepen zijn verbeeld. Tabel 3 geeft een overzicht van deze hielmerken en de bedrijven die dit merk uit hadden hangen.

hielmerk	zinnebeeld
druif	maagdelijkheid
meermin	schoonheid
springend paard	vrijheid
hand	arbeid
passer	matigheid
windhond	trouw
molen	ut emergant
hoefijzer	geluk
vogel	oolijck/maer vrolijck
fortuyn	virtus liberalior
vrouwe Justitia	recht
parel	rijkdom
duif	vrede
rad van avontuur	wisselvalligheid
twee duiven	liefde
stoof	mignon des dames
weegschaal	stom en rechtveerdigh
voet	nederigheid
bel	telt wat ick segh
schip	hls ails
kartouw	vis mea de nihilo est
spaarpot	zuinigheid
spinnewiel	huweljkheid en vlijt
kikvors	nerghens beter
uil op de krik	weest dat ghy zijt
zwijn	smerigheid en zinnelijke lust
drie potjes	wrijft u niet
man bij de karn	in de rommelingh ist vet
schildpad	t' huys best
tol	elck zijn tijdt
sleutel	't vertrouwde trouwelijck
fruitben	vroech rijp/vroech rot
bierboom	zij weet 'tsecret
wijnvat	een vol vat en bornt niet
springend hert	schoon is wat nuttig is

Tabel 2:
zinnebeelden in relatie tot hielmerken

Tabel 3. Relatie hielmerk-beroep

hielmerk	beroep	hielmerk	beroep
hamer	smid	stoel	stoelenmaker
posthoorn	jager/postbeambte	speelman	speelman
sabel	wapensmid	trekzaag	timmerman
wereld	kaartmaker	olifant	koekenbakker
voetboog	klovenier	man in de boot	scheepslder
muil	schoenmaker	man in het schilderhuis	soldaat
boutvrouw	kippenhandelaar	koffiekan	koffiekelder
schoen	schoenmaker	riek met initialen AS	landman
musketier	jager/militair	kruier	kruier
kraan	tapperij	kruispil	schutter
brandemmer	brandweerman	atlas	cartograaf
hoed	hoedenmaker	schrijvende hand	schrijver
kuipersdissel	kuiper	rooster	kok/brader
snijdersschaar	kleermaker	koffiepot/koffiedeksel	koffiekelder
boor	timmerman	hangijzer	smid
driekoningen-kaars	koperslager	theepot	winkelier van oosterse produkten
truweel	metselaar	kruisdegen	wapensmid
kerkkroon	koperslager	ABC	schoolmeester
kartouw	kanonnenmaker?	snaphaan	bussenmaker
blok	verhuizer?	drie degens	wapensmid
both	visverkoper/visser	smid aan 't aambeeld	smid
spinnewiel	spinster	eiermand/eierkorf	mandenmaker
schaar	kleermaker	twee schaatsen	schaatsenmaker
lamp	koperslager	lam onder de boom	garen-/wolverkoper
arendsklauw	klovenier	trekpot	theehuis
laars	schoenmaker	schaats	schaatsenmaker
bijl	(scheeps)timmerman	vijzel	apotheker
landman	landman	tang	smid
krijgsman	wapensmid	turfmand	turfdrager/mandenmaker

In een eerder stadium is de "Dordtse" maagd behandeld. Zij verwees naar een gebeurtenis uit de 11e eeuw. Het gebruik van de posthoorn gaat echter terug tot in de 10e eeuw. In het jaar 952 was graaf Otto van Oldenburg op jacht. Hij had echter zo'n dorst van het jagen gekregen, dat hij op zoek ging naar een drankgelegenheid. Deze kon hij echter niet vinden en uit wanhoop riep hij: "Voor de drommel! Had ik maar een koelen dronk!". Terstond opende zich in zijn nabijheid een grot en trad er een jonkvrouw met in haar hand een kunstig bewerkte beker in de vorm van een jachthoorn te voorschijn. De jonkvrouw verzekerde hem, dat wanneer hij de beker tot de bodem leeg dronk, het zijn huis en haard altijd goed zou gaan. De graaf vertrouwde de jonkvrouw niet en vermoedde, dat zij een toverheks was. Hij nam de beker aan en goot deze over zijn schouder leeg. Vervolgens reed hij spoorlags weg met meeneming van de beker. Thuis aangekomen bemerkte hij, dat zijn paard een paar druppels drank op zijn huid gekregen had en spontaan waren daar de haren uitgevallen. De graaf besepte vanaf dat moment, dat hij er goed aan had gedaan niet uit de beker te drinken. Vanaf dit voorval hingen herbergiers de hoorn als merk uit als teken dat hier de dorst kon worden gelest (39).

Het tweede merk dat onder deze categorie behandeld wordt, heeft betrekking op de meermin. De verhalen die aan haar vastzitten, zijn lokaal van aard en zijn o.a. bekend uit plaatsen als Muiden, Edam en Westerschouwen.

Afb. 26: Meermin

Het verhaal uit deze laatste plaats zal hieronder centraal staan en gaat als volgt:

Toen de vissers van Westerschouwen hun laatste netten binnenhaalden, bleek dat zij een zeemeermin gevangen hadden. Overtuigd dat zij veel geld zou opbrengen, negeerden de vissers de smeekbeden van de zee-meerman, waarop deze uitriep:

*Westerschouwen 't zal u berouwen
dat ge genomen hebt mijne vrouwe
Westerschouwen zal vergaan
alleen de toren zal blijven staan (40)*

Deze voorzegging kwam uit, toen in 1845 alleen de toren van Westerschouwen nog boven het water uitstak.

De fabricageplaats van pijpen met het merk *de man op de maan* (41) is tot op heden onbekend. Duidelijk is wel de herkomst van dit merk, welke ook deels op bijbelse gronden berust. Dit verhaal luidt als volgt:

Afb. 27:
Man op de maan

Een man had op sabbat hout gesprokkeld. Voor dit vergrijp werd hij gegrepen en voor Mozes gebracht.

Deze veroordeelde hem om gestenigd te worden. Deze straf scheen nog niet zwaar genoeg en zo werd de man op de maan gezet. Een Talmudisch verhaal spreekt van *Jacob in de maan* en bij Dante is hij Kain en de takkenbos het hout van zijn offer, dat door God niet was aangenomen, maar met de offeraar naar de maan werd geworpen(42).

Een geheel ander verhaal welke betrekking heeft op hetzelfde merk gaat over een dronkaard, die onder aan een heuvel met zijn hoofd op een takkenbos in slaap was gevallen. Toen de opkomende maan, die juist sikkelvormig was, met de punt van haar hoorn zowel in het touw van de takkenbos als in de broekzak van de dronkaard haakten, werd deze van de grond gelicht en in de maan opgetild.

De dronkaard, inmiddels wakker geworden, werkte zich overeind en nam de takkenbos op zijn schouder hopende dat hij, wanneer de maan weer onderging, er vanaf kon stappen. Tot op heden is hem dat nog niet gelukt en tot schrik van de dronkaards zal hij door de eeuwen heen in de maan moeten blijven pronken(43).

Weer een ander verhaal met betrekking op hetzelfde merk gaat over de eerste pijproker. Omdat hij van de mensen een schoorsteen maakte, is hij door de schoorsteen naar de maan gevlogen en ook hij zal daar voor eeuwig blijven pronken(44).

Het merk *de zwaan* kan rechtstreeks in verband worden gebracht met de Lutherse kerk en verwijst naar het jaar 1415. Toen werd Johannes Hus de Boheemse voorloper van de hervorming als ketter verbrand, terwijl hij zei: "*Nun verbrennt Ihr eine Gans, nach mir kommt ein Schwan*" waarmee hij direct naar Luther verwees(45).

De op het eerste gezicht vreemde combinatie van *het zwijnshoofd* en *het wapen van Vianen* wijzen beide terug op woelingen uit de 16e eeuw. Het zwijnshoofd of het schild van Vianen stond voor het blazoen van de heren van Brederode en dus tegen de kardinaal van Granvelle(46).

Het merk *de hond in de pot* heeft in onze tijd nog steeds betrekking op een gezegde, dat vrij regelmatig gebruikt wordt. Het duidt op de vrouw des huizes, dat zij zich maar beter met het eten bereiden bezig kon houden dan met roddelen in de buurt. De hond in de pot staat daarom voor zorgeloosheid(47).

Het merk *de man in de kan* was in de 19e eeuw in de Jodenbreestraat in

Afb. 28: Wapen van Vianen

Afb. 29: Boer in de kan. Dat. 18bc

Amsterdam als gevelsteen ingemetseld. Hieronder hing het rijm:

*In de boer in de kan
Die wil die komt an(48)*

Een en ander was toepasselijk op de nering, en een dronken boer in een eierkorf of in een kan te laten vallen had althans een komische zin.

Varia

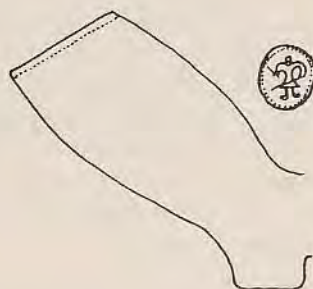
Herbergen, het vervoer over land en zee, muziekinstrumenten, de prins en de stad Gouda vormden aanleiding tot het zetten van verschillende hielmerken. Daarbij kan men bij de herbergen denken aan merken als *het Zeepaard* (een karakteristieke naam voor een zeemanskroeg), *de (post)hoorn*, *de wijnton*, *de roemer*, *de bierboom*, *het glaasje* en *het zwijnshoofd*. Dit laatstgenoemde merk kan gerelateerd worden aan lekkerbekken.

Ook hielmerken met een muziekinstrument zijn geënt op het uitgaansleven en zullen daarom in hetzelfde daglicht geplaatst moeten worden. Zo zijn merken als *de speelman*, *de tamboer*, *de trompet aan het lint*, *de harp* en *de viool* bekend. Daarnaast hingen de bovengenoemde muziekinstrumenten uit bij muziek- en speelgoedwinkels. In ditzelfde licht kan ook *de trompetter* gezien worden die bij winkels uithing als zijnde degene die waren aanpreeft.

Ten aanzien van het transport over land en zee kan men verschillende hielmerken aanwijzen. Zo zijn uit Gouda merken als *de boot*, *het scheepje*, *het oorlogsschip*, *de koetswagen* en *de man op de sjees* bekend. Dit zijn transportmiddelen die ten tijde van het ontstaan van het hielmerk zeker in de belangstelling hebben gestaan.

Wie zeker in de belangstelling stond was de prins. Hiervan zijn in de loop der eeuwen vele verschillende reliëfpijpen vervaardigd. Het aantal verschillende Goudse hielmerken is echter zeer schaars en bestaat uit het merk *de prins* en *de prins en prinses*.

De stad Gouda stond mogelijk ook model voor een hielmerk. Zeker is, dat *de Goudse toren* hiervan is afgeleid. Voor het ontstaan van het hielmerk *de melkmeid* moet mogelijkerwijs naar de stad Amsterdam worden gegaan. De pijpenmarkt was immers

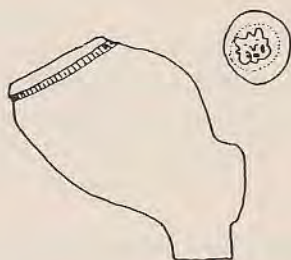
Afb. 30: De prins. Datering: 17 B

op de melkmarkt gevestigd en het zou daarom niet verbazingwekkend zijn, indien dit merk door deze relatie is ontstaan.

Figuren uit de oudheid

In de renaissance kwam de Griekse en Romeinse tijd met de bijbehorende godenwereld weer volop in de belangstelling. Sommige zijn tot op de dag van vandaag nog steeds bij menigeen bekend. Daarbij kan gedacht worden aan Fortuna, de godin van het Fortuyn en de voorspoed, de god Bacchus welke symbool staat voor de wijn en als laatste Atlas die de wereld op zijn rug draagt.

Heden ten dage minder bekende figuren uit de oudheid die op hielmerken staan afgebeeld zijn Aeolus en Triton. De Griekse meerman Triton is de zoon van Poseidon (Neptunus) en de nereïde Amphitrite. Hij is half man en half vis en blaast op de tritonhoorn als hij Neptunus vergezelt. Aeolus, god van de wind, is een merk dat niet in de Goudse gildeboeken voorkomt. De tot op heden bekende kleipijpen met dit merk doen dit bevestigen. Creativiteit van de pijpenmaker die dit merk zette, staat voorop. Aeolus bracht immers wolken in beweging, iets wat een tabaksroker ook deed.

Afb. 31: Aeolus. Datering: 17A

Tabacologia

Onvermijdelijk zijn merken die rechtstreeks in verband kunnen worden gebracht met het rookgedrag. De koper van de kleipijp moet immers wel een aanhanger hiervan zijn geweest. Merken die met het roken verband houden, zijn *de kruispijp*, *de tabaksrol*, *de aap met pijp*, *het moriaanshoofd*, *de man op de stoel*, *de kwispedor*, *het komfoor*, *de pijp* en het hiervan afgeleide merk *de twee liggende pijpen*.

Cijfermerken

In de 2e helft van de 17e eeuw ontstaan naast de merken met 4 letters

Afb. 32: Veeltijds wat nieuws / selden wat goets

ook de cijfermerken. Opvallend is, dat het merk *de gekroonde 5* het oudste is en dat deze zomaar willekeurig lijkt te zijn gekozen. Het tegendeel is echter waar. De pijpenmakerij de gekroonde 5 was in het midden van de 17e eeuw opgericht door de schepen en later burgemeester van Gouda Gerart Cinq(49). Hij verbeelde zijn achternaam in zijn merk. Het logische gevolg hiervan was, dat andere pijpenmakers ertoe overgingen om gebruik te maken van de populariteit van het cijfermerk en zo ontstonden de merken 2 t/m 99, 222, 333, 444 en 999.

Uitzondering hierop vormen de cijfers 8 en 11 die hoogstwaarschijnlijk niet door het Goudse gilde zijn uitgegeven vanwege overeenkomsten met de merken *de gekroonde B* en *de gekroonde II*.

Conclusies

De mogelijke herkomst van de verschillende letter-, beeld- en cijfermerken zijn in twee groepen onder te verdelen, te weten persoonsgebonden merken en de aan mode onderhevige merken.

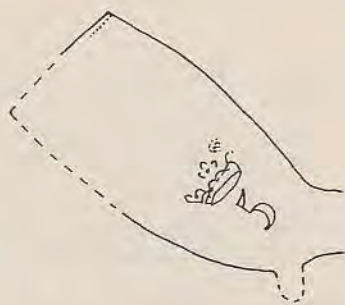
Tot de persoonsgebonden merken worden alle merken gerekend die een rechtstreekse relatie hebben met de pijpenmaker. Het duidelijkste voorbeeld hiervan zijn alle lettermerken. Daarnaast zijn er beeldmerken die zijn ontstaan door de eigennaam te verbeelden, huismerken en het merk de gekroonde 5 die door Gerart Cinq werd geïntroduceerd, welke duidelijk tot de persoonsgebonden merken behoren.

De modegevoelige merken worden gevormd door de merken die niet tot bovenstaande categorie, de persoonsgebonden merken, behoren. Een voorbeeld hiervan zijn de vele cijfermerken die zijn ontstaan in navolging van het merk van Cinq. Ook de merken die zijn ontleend aan emblemen, uithangtekens van beroepen, religieuze merken en uiteraard het merk de tulp zijn hier duidelijke voorbeelden van.

Noten

1 De kleipijpen die bij de studie van dit artikel zijn gebruikt, zijn afkomstig uit West-Nederland. De prenten die zijn afgebeeld zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit *Visschers "Sinnepoppen"*, 1614.

2 Een incisiemerk wil zeggen, dat de letters verdiept liggen ten opzichte van het oppervlak. Dit soort merken zijn zeldzaam en komen hoofdzakelijk bij de 1e generatie kleipijpen voor.

Afb. 33: Zijmerk de gekroonde 5. Mogelijke pijpenmaker Dirck Bout of Arij van Vliet te Gouda. Datering ca. 1740-1760

- 3 De gegevens van de pijpenmakers en fabricageplaatsen zijn ontleend aan:
Duco, 1982, p.96-97 / Smiesing, 1988, p. 110 / Van der Meulen, 1994, p. 55
- 4 De datering van alle afbeeldingen heeft betrekking op de afgebeelde kleipijp en niet op de productieperiode van de pijpenmaker.
- 5 Duco, 1982, p. 48-72
- 6/7 Van der Meulen, 1994 / Carmiggelt, 1988, p. 8
- 8/9 Dubbe, 1978, p. 105 / Garthoff-Zwaan, 1988, p. 26
- 10 Van Gangelen, 1989, De klaver stond in de plantenwereld voor een zich snel voortplantend ras.
Van Gangelen, 1990A, Bok, zwaan en duif werden geassocieerd met wellust en zich snel voortplantende rassen. Een populaire naam voor een prostituee was blijv. zwaantje.
Van Gangelen, 1990B, Ook de molen en de molenaar kunnen in verband worden gebracht met de prostitutie.
- Van der Meulen, 1994, Het merk de granaatappel wordt in 1683 in de Goudse gildeboeken genoemd. De eigenaar van dit merk was op dat moment Elias van Noort.
- 11 Smiesing, 1988, p. 92. In de afbeelding 1 van deze pagina wordt een kleipijp afgebeeld, welke grote overeenkomst vertoont met de driespruit, symbool van regeneratie. Daarnaast beeldt Duco, 1982, p. 49, het merk de boom af. Deze zou mogelijk in verband kunnen worden gebracht met de levensboom.
- 12 Van der Meulen, 1994, p. 43. Naast het merk de muis zette deze pijpenmaker ook zijn monogram WE op de hiel van kleipijpen.
- 13 Bronswijk, 1987, p. 26
- 14 Zie o.a. Duco, 1987, p. 29, afbeelding 7
- 15 Van Lennep, 1868, deel 1, p. 267
- 16/17 Van Lennep, 1868, deel 2, p. 38 / Van Lennep, 1868, deel 2, p. 383
- 18/19 Van der Meulen, 1994, p. 54 / Van der Meulen, 1986, p. 106
- 20 Heraldische merken uit de eerste helft van de 17e eeuw zijn bekend uit Leiden met het merk de Leidse sleutel met HB (Van der Meulen, 1980, p. 37, afb. 32) en mogelijk Amsterdam met het wapen van Amsterdam (Duco, 1987, p. 34, afb. 33).
- 21 Duco, 1981, p. 204-205
- 22 Offenberg, 1986, p. 106
- 23 Van Lennep, 1868, deel 1, p. 402
- 24 Hall, 1992, p. 18
- 25 Van der Meulen, 1994, p. 42, Het merk de engel stond reeds in 1646 in Gouda op naam van Jan Jansz. Duijst.
- 26 Van der Meulen, 1994, p. 37, Rijnier Janse Blom was in Gouda de pijpenmaker met het merk de goudsbloem.
- 27/28 Bronswijk, 1987, p. 28 / Bronswijk, 1987, p. 46
- 29 Van Beuningen, 1993, p. 145
- 30/31 Baldock, 1993, p. 104 / Baldock, 1993, p. 112
- 32 Hall, 1992, p. 130
- 33/34 Offenberg, 1986, p. 96 / Baldock, 1993, p. 55
- 35 De os geldt als een offerdier. Ook Christus offerde zich voor de mensheid op en wordt daarom vergeleken met de os.
- 36/37 Bronswijk, 1987, p. 21 / Hall, 1992, p. 76
- 38 Schoiten, 1993, p. 242-243
- 39/40 Van Lennep, 1868, deel 2, p. 256 / Offenberg, 1986, p. 70
- 41 Voor een afbeelding van dit zeldzame merk zie Duco, 1987, p. 74, afb. 278
- 42,43,44 Van Lennep, 1868, deel 2, p. 18-19
- 45 Offenberg, 1986, p. 185
- 46 Van Lennep, 1868, deel 1, p. 147
- 47/48 Van Lennep, 1868, deel 2, p. 24 / Van Lennep, 1868, deel 2, p.161
- 49 Van Lennep, 1868, deel 2, p. 254. De ontstaansperiode van de gekroonde 5 die in deze literatuur wordt aangegeven is opvallend, omdat bodemvondsten van kleipijpen uit het derde kwart van de 17e eeuw met het merk de gekroonde 5 mij niet bekend zijn.

Walvis, J., 1713 bevestigt, dat mr. Gerard Cinq in de jaren 1664, 1669 en 1672 burge-meester van Gouda is geweest.

Met vriendelijke dank aan Hans van der Meulen voor het verstrekken van gegevens van de familie Cinq, die in de periode 1650-1670 een openbare functie in Gouda vervulde.

Literatuur

- Baldock, J., 1993. De symboliek in het Christendom. Den Haag.
- Beuningen, H.J.E. en A.M. Koldewij, 1993. Rotterdam papers VIII; A contribution to mediaeval archaeology; Heilig en profaan; 1000 middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen. Cothen.
- Biedemann, H., 1989. Prisma van de symbolen; Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard. Utrecht.
- Boers, O.W., 1992. De gevelstenen van Amsterdam. Amsterdam.
- Broek, G.J. van den, 1987. Sint Hubertus, heiden of Heilige? In: Spiegel Historiae, 22e jrg, no. 2, p. 87-90.
- Bronswijk, A.C., 1987. Symbolen, de taal van kunst en liturgie. 's-Gravenhage.
- Bruijn, A., 1992. Spiegelbeelden: Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605, Zwolle.
- Carmiggelt, A., 1988. De Leeuwarder tabakspijpenmakers. Leiden.
- Cats, J., 1960. Sinne- en minnebeelden. Kampen.
- Dijstelberge, P., 1992. De pest in Bredero's Spaanse Brabander 'De Gave Gods'. In: Literatuur; tijdschrift over Nederlandse letterkunde. 9e jrg, no. 5, p. 273-278.
- Dubbe, B., 1978. Tin en tinnegieters in Nederland, Lochem.
- Duco, D.H., 1981. De Klei pijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden. BAR Intern. Series 106
- Duco, D.H., 1982. Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, Lochem
- Duco, D.H., 1987. De Nederlandse Klei pijp: Handboek voor daten en determineren. Leiden.
- Gangelen, H. van, 1990. Een laat-middeleeuwse melkteil van sgraffito-aardewerk met een moraliserende narrenvoorstelling. In: Antiek. 24e jrg, no. 9, p. 523-529.
- Gangelen, H. van, 1990. Een laat-middeleeuws sgraffito-bord met een moraliserende molenvoorstelling. In: Antiek. 24e jrg, no. 10, p. 552-555.
- Garthoff-Zwaan, M., 1988. Communicerende vaten: beeldtaal van slijbversiering op laat-middeleeuws aardewerk in de Nederlanden: uit de collectie Kunstsijverheid en vormgeving Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam. Rotterdam.
- Hall, J., 1992. Hall's iconografisch handboek: onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst.
- Hiller, H., 1987. Sesam Atlas van het bijgeloof. Baarn.
- Lenep, J. van, en J. ter Gouw, 1868. De uithangtekens, in verband met de geschiedenis en volkstekens beschouwd, delen 1 en 2. Amsterdam.
- Meulen, J. van der en H. Tupan, 1980. De Leidse tabakspijpenmakers in de 17e en 18e eeuw. Hoogezand.
- Meulen, J. van der, 1986. Huismerken gezet door pijpmakers. In: PKN, IX, 2, p. 44-45. Leiden.
- Meulen, J. van der, 1994. De "gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda. Leiden.
- Offenberg, G.A.M., 1986. Gevelstenen in Nederland. Zwolle.
- Scholten, F.T., 1993. Dutch Majolica & Delftware (1550-1700) from the Edwin van Drecht Collection. Amsterdam.
- Smiesing, P.K., en J.P. Brinkerink, 1988. Onder de rook van Utrecht: Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800. (z.p.)
- Straten, R. van, 1985. Een inleiding in de Iconografie; enige theoretische en praktische kennis. Muiderberg.
- Visscher, R., 1614. Sinnepoppen. Amsterdam.
- Walvis, J., 1713. Beschrijving der stad Gouda. Gouda.